

Дзеепрыслоўе

§ 29. Дзеепрыслоўе як асобая форма дзеяслова. Правапіс *не (ня)* з дзеепрыслоўямі

178. Прачытайце і параўнайце сказы.

Прыгорбіўся, ціха і асцярожна патэпаў жораў. Калі адышоўся трохі, узляцеў, паплыў над кустамі.

Прыгорбіўшыся, ціха і асцярожна патэпаў жораў. Трохі адышоўшыся, ён узляцеў, паплыў над кустамі (А. Бялевіч).

Назвавіце граматычныя асновы сказаў. У якіх сказах выдзеленыя словы абазначаюць аднародныя дзеянні, а ў якіх — неаднародныя: адно — асноўнае, а другое — дадатковае?

Звярніце ўвагу!

Дадатковае дзеянне выражана словамі *прыгорбіўшыся, адышоўшыся*. Гэта дзеепрыслоўі.

Дзеепрыслоўе — асобая нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне і паясняе дзеяслоў-выказнік.

Як і дзеяслоў, дзеепрыслоўе бывае закончанага або незакончанага трывання (*напісаўшы сачыненне — пішучы сачыненне*), можа быць незваротным або зваротным (*збіраючы — збіраючыся*).

Залежнае слова — назоўнік ці займеннік — ставіцца пры дзеепрыслоўі ў тым самым склоне, што і пры дзеяслове, ад якога ўтворана дзеепрыслоўе, напрыклад: *прачытаць* (пра што?) *пра поспехі* (В.) — *прачытаўшы* (пра што?) *пра поспехі* (В.).

Як і прыслоўе, дзеепрыслоўе не змяняецца — не скланяецца і не спрагаецца.

У сказе дзеепрыслоўе звычайна бывае акалічнасцю і адказвае на пытанні *як? як ім чынам? калі? чаму? і інш.*

Што маюць агульнага і чым адрозніваюцца дзеепрыслоўі і дзеясловы, дзеепрыслоўі і прыслоўі?

Звярніце ўвагу!

Дзеепрыслоўе — вельмі распаўсюджаная, сціслая, выразная форма, уласцівая пераважна пісьмовай літаратурнай мове. Ужыванне яго абумоўлена імкненнем вылучыць галоўнае дзеянне, падкрэсліць яго дэталі і зрабіць усю фразу больш цэласнай і сціслай (*М. Цікоцкі*).

179. Прачытайце тэкст. Якія з выдзеленых слоў абазначаюць асноўныя дзеянні, а якія — дадатковыя? З якой мэтай аўтар увёў у тэкст дадатковыя дзеянні?

Падняўшы каўнер і **прыгнуўшыся**, **Лабановіч** **спусціўся** з ганка. На вуліцы снегу было мала. Вецер **гнаў** яго, як па жолабе, **шліфуючы** вуліцу і **робячы** яе слізкай. На сярэдзіне вецер падхапіў настаўніка і панёс уздоўж вуліцы. **Лабановіч** **прысеў** на кукішкі, **падставіўшы** ветру спіну, і некалькі крокаў праехаўся, як на санках. Кватэра пісара* засталася ззаду. Вецер загнаў **Лабановіча** ў гурбу, дзе ён знайшоў апору і спыніўся. **Настаўнік** папикнуў сябе за легкадумнасць. Ён павярнуў назад, насустрач ветру, які забіваў дыханне, хвастаў снегам па твары, як венікам.

«А ўсё ж такі дайду!» — сказаў **Лабановіч** сам сабе і **накіраваўся** ў бок пісаравай кватэры.

Абсыпаны снегам, як мельнік мукою, **барукаючыся** з ветрам, часам **уступаючы** яму, часам **пераадольваючы** яго, настаўнік **нарэшце ўлез** на валасны* ганак (*Я. Колас*).



Падбярыце сінонімы да слова *барукацца* (з ветрам).

Выпішыце з тэксту словазлучэнні «дзеяслоў + дзеепрыслоўе».

Пастаўце пытанні ад галоўнага слова да залежнага. Карыстаючыся табліцай, назавіце прыметы дзеяслова і прыслоўя ў дзеепрыслоўях.

Прыметы дзеяслова	Прыметы прыслоўя
1) мае закончанае або незакончанае трыванне; 2) можа быць звартным або незвартным; 3) захоўвае кіраванне залежнымі словамі; 4) мае агульнае лексічнае значэнне з дзеясловамі	1) не змяняецца (не спрагаецца і не скланяецца); 2) у сказе з'яўляецца акалічнасцю



180. Дапоўніце прыказкі патрэбнымі дзеепрыслоўямі (дзеепрыслоўямі з залежнымі словамі).

1. Рыбы не зловіш 2. ..., розуму не прыдбаеш. 3. Не кажы «гоп» 4. ..., не сунься ў воду. 5. ..., па валасах не плачуць.

Для даведкі: *гуляючы; не пераскочыўшы; не памачыўшыся; зняўшы галаву; не ведаючы броду.*

181. Прачытайце тэкст, вызначце яго асноўную думку і дайце заглавак. Звярніце ўвагу на тое, хто выконвае асноўнае і дадатковае дзеянні.

З першымі тактамі «Ветрыку» Дубатоўк стукнуў абцасамі і пайшоў трайным крокам, то з правай, то з левай нагі. Рухаўся ён нечакана *лё(г/х)*ка, спачатку прыстукваючы абцасамі пасля кожных трох крокаў, а пасля проста так, на цыпках. А поруч з ім плыла яна, і вэлюм^т яе віўся ў паветры.

Пасля яны круціліся, плылі, то збліжаючыся, то а(*д/т*)даляючыся, то перасякаючы адзін аднаму шлях. Гэта быў сапраўдны «Ветрык», які паступова пераходзіў у буру, і вось ужо толькі круціўся ў паветры вэлюм, мільгацелі ногі...

Раптам Дубатоўк памчаўся напера(*д/т*), грукаючы абцасамі і стукаючы нагой аб нагу. А поруч плыла яна, *лё(х/г)*кая, усмешлівая, вялікасная.

Гэта было сапраўднае дзіва, нябачаны цу(д/т), два чалавекі стваралі пера(т/д) намі гэтую ка(с/з)ку (Паводле У. Караткевіча).

Знайдзіце ў тэксце сказы, у якіх гаворыцца пра тое, як танцаваў Дубатоўк. Зачытайце іх. Замяніце ў сказах дзеепрыслоўі дзеясловамі, запішыце сказы парамі. Параўнайце іх сэнс і стылістычнае значэнне.

- Запішыце словы, раскрываючы дужкі. Раствлумачце свой выбар.



Раскрыйце значэнне слова *вэлюм*.

Звярніце ўвагу!

Асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, і дадатковае, выражанае дзеепрыслоўем, абавязкова выконвае адна і тая асоба (прадмет).

182. Складзіце сказы, выбіраючы з двух варыянтаў (а ці б) той, пры якім дзеепрыслоўе будзе сэнсава спалучацца з дзейнікам.

Карыстайцеся прыёмам самаправеркі:

замена дзеепрыслоўя дзеясловам і злучэнне аднародных выказнікаў злучнікамі *і*: *чытай, думаючы — чытай і думай*.

1. Убачыўшы на стале новенькі ранец, ...
 - а) сэрца ў Сяргейкі затахкала мацней;
 - б) Сяргейка ледзь не заскакаў ад радасці.
2. ..., знаходзячыся далёка ад Радзімы?
 - а) якія думы агортвалі паэта;
 - б) пра што марыў паэт.

183. Прачытайце тэкст. Выпішыце дзеепрыслоўі, назавіце ў іх прыметы дзеяслова і прыслоўя.

Спаліць за сабой масты

Гісторыя войнаў і паходаў ведае нямала выпадкаў, калі, пераправіўшыся на другі бок ракі, палкаводцы спалвалі за сабой масты, тым самым паказваючы салдатам, што назад дарогі няма і што наперадзе толькі рашучая і пераможная барацьба або

смерць. Захавалася паданне^п, што менавіта так зрабіў Дзмітрый Данскі напярэдадні Кулікоўскай бітвы («*Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў*»).



Раствлумачце значэнне фразеалагізма *спаліць за сабой масты*.



184. Прачытайце прыказкі. Параўнайце правапіс **не** з дзеепрыслоўямі і дзеясловамі.

1. Не паспытаўшы, не пазнаеш смаку. 2. Не пераскочыўшы, не кажы «гоп». 3. Не паклаўшы, не возьмеш. 4. Не запрогшы, не паедзеш. 5. Не пачаўшы, не скончыш. 6. Не згубіўшы, не шукай.

Завучыце тры прыказкі (на выбар). Запішыце іх па памяці, падкрэсліце **не** з дзеепрыслоўямі.



Не з дзеепрыслоўямі пішацца звычайна **асобна**.

Некаторыя дзеепрыслоўі без **не (ня)** не ўжываюцца, таму пішуцца з **не (ня)** разам: *непакоючыся, ненавідзячы, няволячы*.

Разам пішуцца дзеепрыслоўі з прыстаўкай **неда-**: *недавыканаўшы, недацягваючы*.

185. Выпішыце спачатку дзеясловы, потым — дзеепрыметнікі, а затым — дзеепрыслоўі. Вызначце, чым з'яўляецца ў словах **не**.

Не адчуваў радасці, не адчуваючы радасці, непакоючыся пра сына, незакончаная аповесць, не залежаць ад некага, незалежны народ, сачыненне не закончана, ненавідзець ворага, не дачакаўшыся дапамогі, не чакаў дапамогі, нечаканая дапамога, не здзіўляючыся падарунку.

186. Прачытайце тэкст, растлумачце напісанне **не** са словамі.

Губаты, (**не**)пакоючыся, але (**не**)адчуваючы яшчэ ніякага страху, нехаця падаўся ўслед... За брамкаю* амаль адразу пачаўся брук*, на якім ледзь (**не**)спатыкнуўся, (**не**)могучы ісці па камянях. За брукам ляжаў (**не**)абгароджаны выган.

Тут ляснік спыніўся і замахаў рукамі, адганяючы ласяня, але тое, зусім (**не**)спалохаўшыся, падскокнула, брыкнула заднімі

нагамі і гайцанула далей, п'янеючы ад вялікай прасторы. Нічога (*не*)помнячы, (*не*)азіраючыся, мінуў ён хмызняк і памчаў у глыб лесу.

Хутка ап'яненне воляй прайшло, і ён адчуў, што шмат чаго тут (*не*)ведае, а вось леснікоў двор знае ўжо да драбніц (*Г. Далідовіч*).

Да выдзеленага дзеепрыметніка падбярыце залежныя словы. Сказ запішыце. Ці змянілася напісанне **не** з дзеепрыметнікам?



Успомніце некалькі назоўнікаў, якія абазначаюць назвы маладых істот. Запішыце іх разам з прыметнікамі ў адзіночным і множным ліку (напрыклад: *малое ласяня — малыя ласяняты*).

187. Запоўніце (вусна) табліцу прыкладамі, ілюструючы асобнае або злітнае напісанне дзеяслова і яго форм з **не**.

Дзеяслоў і яго формы	З <i>не</i> пішацца разам	З <i>не</i> пішацца асобна
Дзеяслоў Дзеепрыметнік Дзеепрыслоўе		

188. Запішыце тэкст, дапоўніўшы яго неабходнымі выразамі з дзеепрыслоўямі. Пры неабходнасці карыстайцеся матэрыялам для даведкі.

Прыручэнне сініц

Максім карміў сініц. Нарэзаў дробненькімі кавалачкамі сала, паклаў на далонь і, ..., выставіў руку. Яго маленькая радасць — эксперымент^п з прыручэннем сініц. Дзве з іх лёталі над галавой, ..., піскалі гучна і весела, але бліжэй не падляталі.

Максім азірнуўся. На парозе прычынёных дзвярэй ляжаў Барон,

..., Максім зноў застыў з працягнута^{сл} рукой. І вось пырхнуў на руку адзін пушысты камячок, пасля — другі. Перамога! Сініцы, ..., пырхнулі на бярозу (*Паводле І. Шамякіна*).



Для даведкі: *выйшаўшы на ганак, прагнаўшы ката, пільна сочачы за сініцамі, пераскокваючы з галінкі на галінку, схапіўшы сала.*

Які фрагмент тэксту ілюструе фотаздымак? Зачытайце гэты фрагмент.